

УДК 352 (091) (477)

С. І. Крамар

*Голова Господарського суду Хмельницької області,
здобувач кафедри історії та теорії держави і права
(Національний університет "Острозька академія")*

САМОВРЯДУВАННЯ ВІРМЕНСЬКОЇ ГРОМАДИ МІСТА КАМ'ЯНЕЦЬ НА ПОДІЛЛІ У XVI-XVII СТОЛІТТЯХ

У період XIII-XVIII століття на західноукраїнських землях існувало понад 20 вірменських колоній, а загальна кількість поселень, в яких жили вірмени, досягала 70. Відомими були колонії у Кам'янці-Подільському і Могилеві-Подільському. Перші відомості про вірмен Кам'янця-Подільського стосуються кінця XIV століття. У період Київського і Галицько-Волинського князівств і в часи пізнього середньовіччя вірмени відіграли помітну роль в економічному і культурному житті західноукраїнських земель. Досить значний відсоток серед них становили купці та ремісники. Не випадково в Кам'янці-Подільському вірмен називали "кобзанами" (від польського "кобза" – гаманець) [1, с. 45].

Дослідження управління та устрою вірменської громади міста Кам'янець на Поділлі становить особливий науковий інтерес, оскільки така громада тривалий час зберігала власні традиції муніципального управління та організації судочинства, які були значно відмінні від традицій та устрою корінного населення. Окремі питання устрою вірменської громади Кам'янця були предметом досліджень М. Ролле, Ю. Сіцінського, О. Пламеницької, М. Петрова, І. Бойка. Однак подальший розгляд питання

устрою та управління окремих громад у місті Кам'янець на Поділлі не втрачає актуальності та є важливим досвідом функціонування систем муніципального управління.

Поява вірмен у Кам'янці сприяла налагодженню контактів місцевого населення з монголо-татарами. Саме вірменська громада, завдяки мовним і торговельним контактам з татарами, стала для Кам'янця гарантом політичної й економічної стабільності в період ординської залежності. В цей час, попри заборону зводити на підлеглих Орді галицько-волинських землях укріплення, було вдосконалено систему мурованих фортифікацій на замковому мисі. Подільський краєзнавець М. Ролле вказує, що "у XIII столітті, відповідно до легенди, вони за колонізували села, розкинуті над Смотричем, розташовані за вісім верст від Кам'янця, і які носять до сьогоднішнього дня назви Вірмени і Вірменки. З часом під натиском ханів, сховалися на скелі, до опустілого Кам'янця руського. Надійшла епоха, коли Кам'янець із руського зробився татарсько-вірменським (1240-1373 роки) і таким власне застали його Коріатовичі, котрі швидко із поселенцями зі сходу дійшли до гармонії, а ті, отримавши жадані привілеї, спокійно далі вели своє життя в новій вітчизні." [2, с. 9]

У період князів Коріатовичів та зростання економіки міста вірмени відігравали значну роль у торговельній діяльності. Вірмени оселялись та надавали перевагу Кам'янцю, оскільки місто знаходилося на перехресті торговельних шляхів, які з'єднували схід із заходом, північ з півднем. У середині XIV століття у Кам'янці постійно проживало багато вірменських ремісників і купців. Литовські князі дозволяли їм мати у місті свої будинки, крамниці, власну торгівлю.

Найбільшого розвитку вірменські колонії досягли у XVI – XVII столітті. Однак під впливом асиміляторської політики Польщі і соціально-

---

▪ Самоврядування вірменської громади міста Кам'янець на Поділлі у XVI-XVII століттях / С. І. Крамар // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право". – 2012. – № 2(6) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12ksixxs.pdf>.

економічних факторів, внаслідок яких заможні вірмени одержували шляхетство, відбувалась досить швидка полонізація вірменського населення. Слід також враховувати, що економічна розруха українських земель, насильницька унія вірменської церкви на Україні з католицькою, турецька експансія на Поділля та інші соціально-економічні та політичні фактори другої половини XVII століття призвели до масової міграції вірмен [1, с. 45-46].

Як зазначає М. Петров, появу вірмен у Кам'янці можна пов'язувати з 70-ми роками XIV століття, а найдавніші писемні відомості про їхнє помешкання у відносяться до 1388 року. Саме в тому році католікосом Теодоросом II було видано кондак (грамоту) вірменам України, на основі якого він призначив львівським архієпископом Йовганнеса. В оригіналі грамоти, котра збереглася, перелічувалися вірменські парафії в українських землях (Львів, Кам'янець, Київ, Луцьк, Володимир), які повинні були йому підпорядковуватися. Згадується вірменська парафія в Кам'янці і у 1390 році, коли громада мала вже чітку соціальну та церковну структуру [3, с. 143].

Слід вказати, що у 1443 році каштелян і краківський староста, королівський намісник в Кам'янці Ян із Чижова видав кам'янецьким вірменам привілей на право займатися торгівлею, на продаж сукна та інших товарів. Причому, в ньому спочатку йшлося про ті права, котрі дарували їм ще "подільські князі", а у тому ж році польський король Владислав Ягайло підтвердив їх. По відношенню до старост і кам'янецьких воєвод, а також до в'їтів, радників і лавників польської юрисдикції, у привілеї і грамоті зауважувалося, щоб вони (вірмени) залишалися при своїх вільностях та привілеях і обов'язково їх дотримувалися [3, с.145].

▪ Самоврядування вірменської громади міста Кам'янець на Поділлі у XVI-XVII століттях / С. І. Крамар // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право". – 2012. – № 2(6) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12ksixxs.pdf>.

Наступний привілей польського короля Казимира Ягеллончика від 1460 року засвідчує, що в Кам'янці вже існували три окремих громади, серед яких була і вірменська. Із документу дізнаємося, що вірмени мали й свого вїйта – Янущика, який здійснював управління громадою та стежив за вчасним збором податків з її дорослих мешканців [4, с. 9-10].

У 1434 році після приєднання Поділля до Польщі та створення Подільського воєводства, Кам'янець став його центром і у 1463 році оголошений королівським містом. Міське населення добивалось від короля підтвердження права міста на самоврядування за магдебурзьким правом, наданим у 1432 році Вірменська колонія наділялася литовськими та польськими князями відносною самостійністю щодо внутрішнього самоврядування, мала власні адміністративні органи, суд [5, с. 143].

З привілею 1469 року відомо, що вїйт, який стояв на чолі вірмен, мав право юрисдикції над громадою в "справах великих і малих", а на його присуди за злочини і правопорушення можна було подавати апеляції "до замку чи до королівського суду". Цей привілей також підтвердив вірменам право займатися різними ремеслами, звільняв громаду від праці на королівських млинах. Одним з лїдерів вірменської громади був Григїр, син Задїга (помер у 1565 році), який 25 разів їздив до польського короля [6, с. 26].

Таким чином, у 1469 році вірмени здобули окрему юрисдикцію на узаконили своє судочинство в особі вірменського вїйта в межах магдебургїї, яке місто отримало у 1374 році. Вірменам дозволялося мати лише лаву. Їм дозволялося займатися ремеслами і кустарними промислами, виготовленням взуття, при цьому вірмени Кам'янця звільнялися від роботи на королівських млинах, від постоїв вїйськ у мирний час.

В королівській люстрації (опис маєтностей) за 1565 рік вказується, що

▪ Самоврядування вірменської громади міста Кам'янець на Поділлі у XVI-XVII столїттях / С. І. Крамар // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право". – 2012. – № 2(6) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12ksixxs.pdf>.

в Кам'янці, поряд з польським та українським, проживає вірменське населення, яке має свого вйта і керується між собою своїми законами. Суд виконував внутрішні адміністративні функції та поширював свою юрисдикцію на громадян вірменської общини. В офіційних документах він носить назву "Вйтівське управління вірменського права". З числа сенаторів обирався судовий пристав, який виконував обов'язки начальника поліції.

Економічне життя вірменської громади міста Кам'янця базувалось на торгово-посередницькій діяльності. Вірмени домінували серед інших громад в таких сферах як торгівля з Туреччиною, транзитна торгівля худобою та шкірами з Молдавії, надання провідників та перекладачів торговим та державним місіям. За ними офіційно було задекларовано місце перекладача при королівських посольствах на Схід.

У 1496 році Польський король Ольбрехт, враховуючи, що Кам'янець знаходився на мусульманському прикордонні і піддавався великій небезпеці, підтвердив вірменам всі попередні торгові права та дозволив їм судитися "за власним правом" через своїх вйтів у всіх справах, не звертаючись ні до якого іншого суду. Це означало, що вірмени набули право юридичної автономії і власного самоврядування. З цього часу починається інтенсивний розвиток вірменської колонії.

Привілеї, надані Кам'янецьким вірменам у 1496 році, були підтверджені у 1502 році Королем Олександром на краківському сеймі і у 1507 році Сигізмундом на коронаційному сеймі, а також у 1548 році Сигізмундом Августом на Пйотрковському сеймі.

Протистояння вірменського і польського магістратів доходили й до того, що вірменам заборонялося у своїх судах вести судові процеси вірменською мовою. З приводу цього у 1539 р. король видав декрет, згідно

▪ Самоврядування вірменської громади міста Кам'янець на Поділлі у XVI-XVII століттях / С. І. Крамар // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право". – 2012. – № 2(6) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12ksixxs.pdf>.

якого кам'янецькі вірмени повинні були судитися з поляками і українцями польською мовою. Причому, не лише у ратуші польської юрисдикції, але й перед своїм війтом у вірменській ратуші.

Підтвердження старих та отримання нових привілеїв кам'янецьким вірменам відбулося і у 1548 році Сигізмундом Августом на сеймі в Пйотркові. Останній дозволив їм випікати хліб, варити пиво а також виготовляти інші напої і продавати їх. [3, с. 145] Більше того, у 1552 році вірмени просили Сигізмунда Августа, щоб їм, які несуть всі міські повинності та податки нарівні з іншими мешканцями, було надано право варіння пива, качання меду та продажу всіх напоїв, на що отримали королівські привілеї. У 1567 році той же король розпорядився, щоб кам'янецький староста не обтяжував вірмен військовим постоем, хіба що на випадок війни [7, с. 213]. У 1574 році Польський король Генріх Валуа підтвердив права вірмен і наказав кам'янецькому старості, бургомістру і радникам не підпорядковувати вірмен своїй владі, а дозволити їм здійснювати правосуддя у своєму суді з правом апеляції в королівському суді.

Для дослідження системи самоврядування вірменської громади Кам'янця також важливим є рішення Короля Стефана Баторія 1576 року, яким він порядок виборів вірменського війта і суддів. Повелів, щоб вони щорічно в певний день збирались в призначеному для цього будинку і спільно обирали на рік війта та чотирьох лавників. У 1604 році Король Сигізмунд III дозволив вірменам побудувати новий будинок ратуші, оскільки попередній згорів від пожежі. Крім того, право кам'янецьких вірмен підтверджували королі Владислав IV (у 1633 році), Ян Казимир (у 1649, 1652, 1658 роках), Август II (у 1697 році), Станіслав-Август (у 1766 році). У 1665 році вірмени були прирівняні у всіх правах з поляками і

▪ Самоврядування вірменської громади міста Кам'янець на Поділлі у XVI-XVII століттях / С. І. Крамар // Часопис Національного університету "Острозька академія". Серія "Право". – 2012. – № 2(6) : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12ksixxs.pdf>.

русинами та їм було дозволено використовувати печатку з червоного сургуча із зображенням Овна і древка з прапором.

У досліджуваному періоді Кам'янець був головною резиденцією вірменів. У 1575 році тут їх було більше 300 сімей, в той час як у Львові було тільки 60 сімей, із XVII століття це число сягнуло за 1000.

Кам'янець був найбільшим містом на Поділлі, де жили заможні вірмени, які селилися переважно у південно-східній його частині. Тут колись були розташовані будинок вірменського магістрату і основні храми, ринок. В тій же частині міста вірмени будували свої храми, тут вони мали лікарню для бідних, побудовану у 1614 році. Король Сигізмунд дозволив, щоб на цю лікарню кожний купець-вірменин при в'їзді у місто з товарами або виїзді з міста сплачував 3 гроша, кожний вірменин-різник по 2 гроша від великої зарізаної худоби і 1 грош від малої і, нарешті, щоб від кожної фури з дровами, що заїздить у місто через Руську браму, бралось для тієї ж лікарні по одному поліну [7, с. 214].

Безпосередній розгляд організації самоврядування вірменської громади Кам'янця, в першу чергу, потребує визначення найвищих органів управління громади, якими були вїйт і рада старійшин. Для вірменських поселень самоврядування не було новиною. Ще у XI-XIII ст.ст. в деяких містах Вірменії існували ради старійшин, начальники міста, які вважалися основними органами міського самоврядування. Рада старійшин, що складалася із заможних міщан, вирішувала найважливіші питання життя міста [5, с. 143].

Посада вїйта вірменської громади Кам'янця була виборною. Порядок його виборів затверджувався польським королем. Згідно з королівською грамотою вибори відбувалися щороку, напередодні свята св. Матвія. Вїйтом обирали одного з суддів, який ще не перебував на цій посаді.

Виборцями були "сорок братів" на чолі зі своїм маршалком і п'ятдесят представників від простого люду. П'ятдесят представників (цих представників) обирали "сорок братів" та їх маршалка за два-три дні до виборів з числа місцевих членів вірменської громади з умовою, щоб вони були пристойно одягнуті. До виборів список п'ятдесяти представників передавався вїту і членам вірменського магістрату. Вїт і члени магістрату мали право запросити до себе цих осіб і вести з ними бесіду.

У разі, коли вїт направляв зазначених осіб на вибори, вони були зобов'язані поводитися скромно і з повагою до членів магістрату. Після того, як вїт складав свої повноваження, виборці висловлювали йому вдячність за виконану роботу. Вїту в управлінні громадою і судових справах допомагав лентвїт.

З числа суддів обирали і секретаря суду, у обов'язки якого входило тлумачення і роз'яснення правових норм, судового виконавця, на котрого покладалися поліцейські функції.

Вїт був головою вірменського суду. Суддя-вїт не мав права здійснювати суд одноособово. Засідання кам'янецького вірменського суду відбувалися в збудованому спеціально для цього кам'яному приміщенні, яке знаходилося у центрі міста. Строки розгляду справ не регулювалися законом, за винятком справ приїжджих осіб, для яких був встановлений відповідний строк – чотири дні.

У вірменських колоніях Поділля, крім світських, діяли й духовні суди, які вирішували церковні справи, а також справи, пов'язані зі шлюбом та сім'єю. Духовні суди збиралися в міру потреби по понеділках, четвергах і суботах кожного тижня. Вони не могли розглядати спори в дні релігійних свят, дні виїзду вірменського єпископа, а також у день народження та коронації польського короля.

Особливим у системі управління вірменською громадою Кам'янця було призначення суду. Зокрема, суд був органом, котрий здійснював самоврядування кам'янецьких вірмен. Маршалку було надано право контролювати діяльність суду і вйта. На думку вірменського дослідника В. Григоряна, аналіз кам'янець-подільських судових актів дає підстави стверджувати, що вірменський суд фактично був органом, який здійснював самоврядування кам'янецьких вірмен. Іноді цей суд називали магістратом. [8, с. 127]

У діяльності вірменського вйта та старшин активну участь брала Рада сорока мужів. Рада, як зазначалося, встановлювала порядок виборів нею вйта. Важливу роль у діяльності вірменського уряду відігравав писар. У актових книгах вірменського магістрату кінця 16 ст. зустрічається посада бурмістра. Проте, йому не доводилося виконувати функції, що покладалися на нього згідно з нормами магдебурзького права, оскільки ці норми для руської та вірменської громад були обмеженими. У магістратах громад русинів та вірмен могли існувати лише лави на чолі з вйтами.

Окрім того, у структурі органів управління громадою виділялась посада економіста. На посади шафарів, або економів обирались найповажніші особи вірменської громади. [3, с. 150 – 151]. Представники міської адміністрації намагалися вибирати до міських органів управління своїх родичів, а самі після непереобрання на посади очолювали цехи ремісників, купців і т.п. Для прикладу можна назвати імена вірменських вйтів Бедроса і Кіркора, які наприкінці 16 ст. очолювали вірменський магістрат, а на початку XVII ст. (1615 р.) зустрічаємо їх вже на посадах цехмістрів вірменського цеху різників [9, с. 206].

Загалом, проведене дослідження системи самоврядування вірменської громади Кам'янця на Поділлі у XVI-XVII століттях дозволяє визначити

певні особливості в організації устрою такої громади. При цьому, такі особливості зумовлені поєднанням існуючих на той час національних звичаїв такої громади із устроєм, що запроваджувався нормами магдебурзького права. По-перше, слід констатувати, що вірменська громада Кам'янця на Поділлі у XVI-XVII століттях була автономною в питаннях внутрішнього управління, оскільки формувала власні органи управління та судочинства. По-друге, в системі управління вірменською громадою мало місце поєднання в одному органі повноважень як у сфері управління та судочинства. По-третє, особливістю вірменської громади Кам'янця у XVI-XVII століттях стало наявність ради старійшин із особливими повноваженнями у сфері управління та виборів.

Список використаних джерел

1. Поділля. Історико-етнографічне дослідження / Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушок, З. Є. Болтарович та ін. – К., 1994. – 504 с.
2. Rolle M. Z zycia Ormian Kamienieckich w XVII-XVIII wieku / M. Rolle. – Krakow, 1891.
3. Петров М. Б. Про час виникнення та адміністративно-правовий устрій вірменської громади Кам'янця-Подільського у XIV-XVIII ст. / М. Б. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Том.17. – 2007. – С. 140-146.
4. Вірменський храм Св. Миколи XV-XVIII ст. у Кам'янці-Подільському : історія пам'ятки / А. Б. Задорожнюк, М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2009. – 64 с.
5. Бойко І. Правове становище вірменської громади Кам'янця-Подільського / І. Бойко // Право України. – № 5. – 2002. – С. 142-146.

6. Расщупкін О.І., Трубчанінов С.В. Кам'янець на Поділлі / О. І. Расщупкін, С. В. Трубчанінов. – Кам'янець-Подільський : ОЮМ, 2008. – 112 с.
7. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский Историческое описание / Е. Сецинский. – К., 1895. – 247 с.
8. Сердюк В. Найвищий судовий орган в українських землях за часів їх перебування у складі Литви, Польщі та Речі Посполитої (XIV – середина XVII ст.) / В. Сердюк. – Право України. – № 3. – 2006. – С. 124-127.
9. Цішковська Т. Населення та соціальна структура Кам'янця-Подільського у 30-і роки XV – першій половині XVII ст. / Т. Цішковська // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 204-207.

Крамар С. І.

Самоврядування вірменської громади міста Кам'янець на Поділлі у XVI-XVII століттях

У статті досліджуються передумови становлення системи самоврядування вірменської громади міста Кам'янець на Поділлі у XVI-XVII століттях. Автором визначаються органи управління такою громадою, порядок їх формування та повноваження. В результаті визначаються особливості в системі муніципального управління вірменської громади

Ключові слова: вірменська громада Кам'янця, вїйт, рада сорока мужів

Крамар С. И.

Самоуправление армянской общины города Камянец на Подолье в XVI-XVII веках

В статье исследуются предпосылки становления системы самоуправления армянской общины города Камянец в XVI-XVII веках. Автором определяются органы управления такой общины, порядок их формирования и полномочия. В результате определяются особенности в системе муниципального управления армянской общины

Ключевые слова: армянская община Камянца, вийт, совет сорока мужей

Kramar S. I.

Self-government of Armenian society of city Kamianec on Podillya in XVI-XVII centuries

In the article, pre-conditions of the self-government system formation of Armenian society of Kamianec on Podilla in XVI-XVII centuries are investigated. The bodies of management of such society, the order of their forming and plenary powers are determined by the author. As a result, features in the system of the municipal management of Armenian society are determined

Key words: Armenian society of Kamianec, vijt (headman), advice counsel of forty men